

Dahrendorf szabadság- és osztálykonfliktus-elmélete

VARGA KÁROLY

A mai amerikai szociológiában néhány év óta észlelhető az úgynevezett „neomarxista” ellenzék előretörése. Neomarxistáknak nevezik azokat a polgári szociológusokat, akik néhány Marxtól kölcsönzött elemmel frissítik fel elméletüket és módszerüket, anélkül hogy a marxizmus egészét magukévá tennék. A tan belső összefüggéséből ily módon kiragadott kategóriák, tételek vagy éppen szempontok természetesen többé kevésbé eltorzultak, annak mértékében, hogy az illető szociológusok milyen nem-marxista irányzatokkal, milyen arányban elegyítették őket.¹ A nálunk is ismert C. W. Mills munkásságán például Marx és Max Weber együttes befolyása figyelhető meg, s habár életművében észrevehető a fokozatos eltolódás az utóbbi felé, marxista kritikusan nem tévesztik szem elől koncepciójának maradandó ellentmondásait.²

Ennek a „neomarxista” ellenzéknek felsorolásánál gyakran szemünkbe ötlik egy német név: Ralf Dahrendorf, aki az amerikai szociológia törzsét képező strukturális-funkcionális iskola egyik nagyhatású bírálójaként lépett fel. Kritikai szempontjait részben Marxtól kölcsönözte, amennyiben az amerikai szociológiában általánosan használt társadalmi egyensúlymodell érvényességét a társadalmi állandóság kérdéscsoportjára korlátozta, a társadalmi változás elemzésére pedig a marxxi hagyományokon alapuló társadalmi konfliktus-modellt ajánlotta. Így Dahrendorf összekapcsolja és komplementer irányzatokként kezeli a marxizmust és a legjelentősebb mai polgári szociológiai irányt, a strukturális-funkcionális iskolát.³

Dahrendorf a legfiatalabb nyugat-német szociológus nemzedék vezető alakja. 1929-ben született. Szinte az egyetem padjaiból lép a nemzetközi nyilvánosság elé. 26 éves korában írja azt a tanulmányát,⁴ amelyről nem kisebb tekintély, mint R. K. Merton mondja el, hogy „talán a legáthatóbb és legtermékenyebb

¹ Vö. Lenin megállapítását: „A marxizmus filozófiájából, ebből az egy acéldarab-ból öntött filozófiából egyetlen alaptételt, egyetlen lényeges részt sem lehet kitorolni anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól, hogy ne szegődnénk a reakciós burzsoá hazugság szolgálatába” (Materializmus és empiriokriticismus, Budapest, 1961. 396. o.)

² Herbert Aptheker, *The World of C. W. Mills*, New York, 1960. Vö. Márkus Mária: C. W. Mills és az elitszociológia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962. 1. — Millsnek Max Webertől Marxhoz való eltolódása kérdéséhez vö. G. B. Sharp, *Mills and Weber. Formalism and the analysis of social structure*. *Science and Society*, 1960. 2.

³ S. M. Lipset, *Political Sociology in R. K. Merton, etc.* (ed), *Sociology Today*, 1960, New York, 2. kiad. 112. o.

⁴ R. Dahrendorf, *Struktur und Funktion*. Talcott Parsons und die Entwicklung der soziologischen Theorie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1955. 4. sz. — Megjelent: *Gesellschaft und Freiheit. Zur soziologischen Analyse der Gegenwart*. München, 1961.

azok közül, amelyeket újabban a funkcionális elemzések elméleti problémáiról írtak”.⁵ Két év múlva megjelenik „Társadalmi osztályok és osztálykonfliktus az ipari társadalomban”⁶ című könyve, amelynek angol fordítása is két kiadást ért már el, s amelyet egyik amerikai bírálója „az utóbbi évek társadalmi elmélete egyik legprovokatívabb adalékának” nevez.⁷ „Ki az utópiából: a szociológiai elemzés újraorientálódása felé” című széleskörű vitát kiváltott tanulmányát⁸ a Journal Found Award for Learned Publication 1959. évi díjával tüntették ki.

Fiatal kora ellenére Dahrendorf részt vesz az európai és az amerikai szociológiai élet irányításában. A Centre Européen de Sociologie társigazgatója, az Europäisches Archiv für Soziologie, a Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie és az American Journal of Sociology társszerkesztője. Kiterjedt irodalmi és oktatói munkásságot fejt ki. Két évig a kaliforniai egyetemen előadó. 1960 óta a tübingai egyetem szociológiai tanszékének vezetője. Könyv-alakban megjelent székfoglaló előadásában René König „a német szociológiai elmélet fejlődésének rendkívül jelentős dokumentumát” ünnepli.⁹ Másik könyv-alakban is megjelent tanulmánya, a „Homo sociologicus”,¹⁰ Nyugat-Németországban váltott ki ahhoz hasonló vitát,¹¹ amilyent a „Ki az utópiából” Amerikában. Életműve eddigi szakasza összefoglalójának tekinthető „Társadalom és szabadság” című tanulmánykötete, amelyben három tucat idáig németül vagy angolul megjelent, előadásban elhangzott vagy egyáltalán nem publikált tanulmánya közül választja ki a 14 legsikerültebbet. A gyűjtemény címével Dahrendorf arra akart utalni, hogy központi problémája a társadalom és az egyéni szabadság közötti feszültség kérdése, hogy ti. az egyes társadalmi strukturális feltételek milyen befolyással vannak az egyén szabadságának lehetőségére. A kötet tanulmányait úgy csoportosítja, hogy kidomborodjék, hogy ennek a problematikának két aspektusához szolgálnak adalékul. Az első, módszertani aspektus abban a kérdésben fogalmazható meg, hogy a szociológiának mi a helyes magatartása, melyek a konkrét tennivalói a szabadság lehetőségének rendszeres vizsgálata és ezen keresztül közvetett elősegítése körül. A második, tárgyi aspektus maguknak a szabadság lehetőségével meghatározott viszonyban álló társadalmi és politikai formáknak és intézményeknek problémáját veti fel, amelyet egyrésztől a politikai aktualítások, a jelen és közelmúlt német társadalmá konkrét tanulmányozásával, másrésztől az alapvető szociológiai kategóriák („társadalom”, „konfliktus” stb.) és axiómák elméleti vizsgálá-

⁵ R. K. Merton, Social Theorie and Social Structure. Glencoe, 1957. 83. o.

⁶ R. Dahrendorf, Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart, 1957. — Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford-London, 1961. 2. kiad.

⁷ L. A. Coser, Class and Class Conflict in Industrial Society by R. Dahrendorf. The American Journal of Sociology, 1960. 3. sz., 520. o.

⁸ R. Dahrendorf, Out of Utopia: Toward a Reorientation of Sociological Analysis. AJofS, 1958. 2. sz. — Németre fordítva megjelent: Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 85. o. Vö. R. K. Merton, Sociology Today, X. o.

⁹ R. König ismerteti R. Dahrendorf, Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen c. könyvét (Tübingen, 1961.) KZfSuSp, 1961. 3. sz.

¹⁰ R. Dahrendorf, Homo Sociologicus. Versuch zu Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle. KZfSuSp, 1958. 2—3. sz. Könyvalakban: Köln-Opladen, 1961. 3. kiad.

¹¹ Vö. Fr. Tenbruck, Zur deutschen Rezeption der Rollentheorie. KZfSuSp, 1961. 1. sz. — J. Fijalkovski, Über einige Theorie-Begriffe in der deutschen Soziologie der Gegenwart. KZfSuSp, 1961. 1. sz. — J. Janoska-Bendl, Probleme der Freiheit und der Rollenanalyse, KZfSuSp, 1952. 4. sz.

latával igyekszik megvilágítani. A tanulmánykötetnek ez a gondolatmenete alkalmasnak mutatkozik arra, hogy vezérfonálul szolgáljon Dahrendorf egyéb műveinek bemutatására is.

*I. Dahrendorf módszertani álláspontja : értékítélettől
való mentesség a tudományos munka lényegénél — érték-
szempontok érvényesítése a témaválasztásnál*

A módszertani kérdésben elfoglalt álláspontja Dahrendorfot szembeállítja a mai polgári szociológia fejlődésének fő irányvonalával. Miről van szó? — Az „értékítélettől való tartózkodás” (Wertfreiheit) alapvető tudományelméleti problémájáról,¹² melynek a polgári szociológiában első megfogalmazása Max Weber-től való, s amelynek szintén tőle származó megoldási kísérlete a polgári szociológia nagyrészt a mai napig befolyásolja. Max Weber az értékítélet és a tudomány teljes szétválasztásáért szállt síkra, vagyis a szociológiát fel akarta szabadítani az ideológiai (morális és politikai) szempontoknak való elkötelezettségtől. Dahrendorf egyetért Max Weber szándékával, de szembefordul azzal a „tragikus hatással”, amelyet ennek az elvnek egyoldalú keresztülvitele különösen az amerikai szociológiában kiváltott. Amíg ugyanis Max Weber nagy eredményében egyesíteni tudta a tudományos elfogulatlanságot és a morális szenvedélyt — írja Dahrendorf, — addig követőinél ezek szétestek, ami gyakorlatilag a morális szempont feladását jelentette. Tudományos eszménnyé vált a szociológia teljes „elkötelezetlensége”, ami viszont végső soron a *konformizmus* malmára hajtotta a vizet, mint ahogy a szavazástól való tartózkodás az erősebb fél pozícióját erősíti. Ugyanis az történt, hogy a szociológusok elfelejtettek, amit Max Weber még nagyon jól tudott — mondja Dahrendorf — csak a „szociálpolitikai” irányzattal való polémiáinak iránya miatt nem hangsúlyozott, hogy az ember nem csupán tudományosan megfigyelhető, determinált, empirikus jellegű lény, hanem ugyanakkor, intelligibilis jellegéből következően, az *oksági folyamattól érintetlen szabadságnak* is birtokosa. Mint a tudomány tárgya: *homo sociologicus*, társadalmi szerepek halmaza. Mint a transzcendentális szemlélet tárgya: osztatlan, szabad egyén, morális egész, empirikus kutatásoknak nem hozzáférhető. Dahrendorf tisztában van azzal, hogy az empirikus determináltságnak és az intelligibilis szabadságnak ez a Tiszta Ész Kritikájából kölcsönzött szembeállítása Max Weberrel együtt veszélyesen közel viszi őt magát is a transzcendentális idealizmusnak a tapasztalati jelenségvilágot és a „megértésre” tartozó lényegvilágot szétszakító módszeréhez, amely végső soron agnoszticizmushoz vezet. De az ismeretelméletinél jobban foglalkoztatja a dolog praktikus oldala. A weberi álláspont említett hatásának vizsgálatából levonható tanulságok alapján kívánja korrigálni, finomítani a „Wertfreiheit” attitűdjét.

Mindenekelőtt rámutat arra, hogy milyen nagy jelentősége van a *gyakorlatban* a tudomány emberképének. Ez a rendkívüli jelentőség abból ered, hogy a modern társadalom a „józan ész” szerepét a tudományos elméletekre kezdi ráruházni. Ezért a szociológus nem elégedhet meg azzal, hogy a tudomány homo sociologica és a szabad egyén a transzcendentális kritika számára össze-

¹² R. Dahrendorf, Sozialwissenschaft und Werturteil. Gesellschaft und Freiheit. id. kiad.

egyvezetethető fogalmaknak bizonyulnak, minthogy csupán ugyanazon tárgynak különböző ismeretalapokból kapott megragadási módjai, hanem számot kell vetnie azzal is, hogy a homo sociologicus szemlélete meg az „egész ember” szemlélete egymás ellen küzd az ember *gyakorlati* megértéséért. Mindebből Dahrendorf azt a következtetést vonja le, hogy a szociológus a kutatási problémáit annak a jelentőségnek tudatában kell, hogy megválassza, amellyel kutatásai az egyén szabadságának a társadalmi determinációkkal való küzdelmében bírnak.

Dahrendorf tehát a tudomány „belső termeiből” Max Weberrel együtt kitessékeli az értékítéletet, ugyanakkor nem kergeti el egészen, hanem helyet mutat neki a tudomány „előszobájában”. Más szóval a tudományos munka lényegénél, a hipotézis verifikálásánál ezentúl sem lehet helye ideológiai befolyásnak, de a témaválasztásnál és a később ügyis verifikálásra kerülő elméletalkotásnál vezethetik, sőt kell is, hogy vezessék értékszempontok a kutatót.¹³

Dahrendorf módszertani álláspontjának megítélésénél látnunk kell, hogy itt a mai polgári szociológia naív empirizmusa, semleges tudóskodása ellen fellépő attitüdről van szó, amely azonban tagadhatatlan jószándéka ellenére, filozófiai korlátai miatt, lényegében maga sem képes tülemelkedni az általa támogatott nézetek horizontján. Dahrendorf módszertani többlete az értékítéletet teljesen elvető empirikus irányzattal szemben nem kielégítő. Ha ugyanis a szociológus a tudomány eszközeivel csak az empirikus jelenségvilágot éri el, az ember lényegi szféráját és a társadalmi valóság lényegi mozzanatait *mint tudós* nem képes felderíteni, hanem csak egy tudományon kívüli forrásból tud rólok valamit, akkor vajon milyen értékük lehet azoknak az útmutatásoknak, amelyeket a szisztematikusan dolgozó tudós kap az intuitív lényegismerettel rendelkező *magánembertől*? Pedig Dahrendorf „kitessékelt és az előszobáig visszahozott értékítélet” elgondolásának ez a pontos értelme: a tudomány változatlanul képtelen a társadalmi jelenségek *értelmének* megragadására, és ebből következőleg értékelésre és társadalomkritikára is. Sőt ha nem *érti* a társadalmi valóságot, önmagának sem képes programot jelölni. Viszont mindenáron el kell kerülni a tudomány csődjét jelentő perspektívátlan empirizmust, ezért hallgatni kell a kívülről, a magánember morális töprengéseiből, tudományosan nem ellenőrizhető intuitív felismeréseiből származó baráti jótanácsokra. Hogy ez a tudományos értékkel nem rendelkező értékítélet mint útmutató a kutatások számára és mint társadalomkritika milyen kevés és használhatatlan, erre vonatkozólag helyesen állapítja meg Fijalkovski, hogy eredménye elbizonytalanodás, orientáció nélküli beletörődés és közömbösség.¹⁴ De ugyancsak ő fűzi hozzá, hogy a jelenségek értelmét tudományosan kereső dialektikus módszer nem fejleszthető ki a kanti hagyományok talaján, hanem Hegel és Marx megértését tételezi fel.

Dahrendorf tehát igen kevés világosságot hozott az empirizmus sötétjében tévelygő szociológusoknak. Vajon min bukott el igyekezete? A választ bölcséleti korlátainak szemügyre vételében kapjuk. A tudomány ugyanis a helyes ismeretelmélet szerint olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyeket Dahrendorf elvitat tőle. Nem igaz, hogy csak a jelenségvilágot ismer meg, hanem behatol a dolgok lényegébe. Nem igaz, hogy csak részeket ismer, hanem szintézist is képes alkotni, ami az egységes egész ismeretét nyújtja. Nem igaz,

¹³ Uo.

¹⁴ J. Fijalkovski, im. 107. o.

hogy a társadalom megváltoztatására nem nyújt segítséget, hiszen éppen a társadalmi lényegeket és objektív fejlődéstörvényeket tudományos megismerése teszi egyedül lehetővé, hogy az ember maga nyúljon bele sorsának irányításába. Más szóval a determináltság és szabadság kérdésében éppen nem úgy áll a helyzet, hogy a tudomány hatásköre a determinált jelenségek vizsgálatára szorítkozik, a szabadság pedig valami tudományon kívüli posztulátum, hanem az ember éppen a lényegmegragadó tudomány és a tudomány eredményeinek gyakorlati felhasználása révén jut el a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.

II. Egyén és társadalom viszonya Dahrendorf társadalombölcseletében és szociológiai elemzéseiben

Dahrendorf módszertani nézetei már utalnak a „kettős emberről” szóló koncepciójára, amelyben szembeállítja az egyénnel azonosnak vett lényegi, „egész” embert a társadalmi szerepek halmazából álló, önmagától elidegenedett homo sociologicussal. Nemcsak módszertani és elméleti fejtegetésein húzódik végig vörös fonálként ez a szembeállítás, hanem konkrét társadalmi és politikai elemzéseiben is érződik a hatása. Durkheimmel vallja, hogy a társadalom az egyén számára kényszerjellegű adottság, amely ha pusztá létével nem is fenyegeti az egyén szabadságát, sőt némely tekintetben támaszt és kielégülést nyújt is az egyénnek, mégis csupán bizonyos kitüntetett esetekben igaz az, hogy a társadalmi szerepmeghatározottságok és az egyéni autonómia dialektikus komplexitásából a szabadság eredője születik meg.

Mint láttuk, a szociológus fő feladatának azt tartja Dahrendorf, hogy az egyén szabadságának a társadalom struktúrájától és jellegétől függő esélyeit kutassa fel és elemezze. A kérdést általános elvontságban és konkrét társadalmi és politikai formák vonatkozásában egyaránt elemzi. Elméletének előzményeként J. St. Mill gondolatára hivatkozik, aki észrevette, hogy az állampolgári és a társadalmi struktúrára vonatkozó pozitíven értékelhető egyenlőségen kívül létezik egy, a „társadalmi karakterre” vonatkozó egyenlőség is, amely nagyobb mértékben fenyegeti az egyének szabadságát, mint a politikai elnyomás sok formája.¹⁵ Ehhez a nézethez való csatlakozása elárulja Dahrendorf, hogy társadalmi eszménye nem a szervezett társadalom, ahol bizonyos „szociálkarakterológiai” egyenlőség az egyéni szabadság veszélyeztetője lehet, hanem a társadalmi pluralizmus és liberalizmus, amely az érdekek és elgondolások szabad játékát biztosítja. Ezt az eszményt legjobban az angolszász demokráciákban látja megvalósulni. Dahrendorfot azonban nem elsősorban a demokrácia mint politika forma érdekli, hanem ennek társadalmi előfeltételei. A politikai mentalitások és szisztémák ugyanis „nem hullanak az égből” — érvel Dahrendorf —, hanem mindig bizonyos pozíciókat elfoglaló csoportok, rétegek és osztályok érdekeinek felelnek meg, bizonyos intézményes struktúra szerezhet nekik érvényt, és a társadalom bizonyos megszilárdult jellemvonásai segítik elő vagy gátolják létrejöttüket. Milyen tehát az a társadalom, amely demokratikus pluralizmust, és milyen az, amely fasizmust termel ki magából? — veti fel központi kérdését Dahrendorf, amelyről megjegyzi, hogy nem érzi túlzásnak azt állítani, hogy az évtized minden fontos társadalmi és politikai kérdését magában foglalja.

¹⁵ R. Dahrendorf, Reflektionen über Freiheit und Gleichheit. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 404. o.

Mielőtt megnéznénk, hogyan alkalmazza ezt az elvet a két német állam jelenlegi társadalmi és politikai berendezésének elemzésére és a társadalmi struktúrából a fentjelzett módon eredeztethető német állameszme szerepének a német szociáldemokráciában és nemzeti szocializmusban végigkísért történetére, tekintsük végig és vessük mérlegre az idáig elmondottakat.

Az a körülmény, hogy a tudomány által társadalmi determinációkból megkonstruált ember, a homo sociologicus és a valóságos, élő, szabad egyén két egészen különböző, sőt egymással szembenálló lénynek bizonyul, arra enged következtetni, hogy Dahrendorf félreismerte az ember lényegét. A hitelesen tudományos fogalomnak ugyanis tükröznie kellene a valóságot, nem kerülhetne ilyen ellentmondásba vele. Dahrendorf tévedése abban áll, hogy elképzeli egy minden társadalmi meghatározottságtól mentes, abszolút individualitású, korlátlan szabadságú egyént, aki a tudomány számára nem is hozzáférhető, csupán a transzcendentális szemlélet és a belső tapasztalás árulja el, hogy létezik. Mégis ez a különös lény birtokolja az ember egész lényegiségét. A társadalmiasulással kapott, a tudomány számára egyedül hozzáférhető meghatározottságok nem érintik az ember lényegi szféráját. Dahrendorf megjegyzi, hogy a társadalmi szerepek nélküli ember a *sociológia számára* nem létezik. Nem veszi észre, hogy ez a társadalmi szerepek nélküli ember, ez a „társadalmi tabularasa”¹⁶ — ahogy Tenbruck nevezi Dahrendorf abszolút individuumát — *egyáltalán* nem létezik és nem is létezhet, mivel ellentmondás a terminusokban. A szabadság és individualitás ugyanis, amelyet Dahrendorf abszolútizál, maga is társadalmi termék.

Dahrendorf úgy véli, hogy a homo sociologicus nem tud „szeretni, gyűlölni, nevetni, sírni”. Közelebb áll az igazsághoz Tenbruck, amikor erre azt válaszolja Dahrendornak, hogy az igazi homo sociologicus, a tudomány által adekvát módon megragadható társadalmi szerepmeghatározottságok egésze igenis megadja, *hogyan* szeret, gyűlöl, nevet, sír az egyén, mert ezeket a ténykedéseit, sőt egész érzelemlátását is átszövi a társadalom befolyása. Tenbruck itt a társadalmi determináltság külsődleges kényszerként való felfogásával a társadalommal való belső azonosulás tételét állítja szembe, amely szerint az egyén kialakulása egybeesik a társadalmi feltételek elsajátításának folyamatával, sőt a szocializáció folyamata bizonyos tekintetben meg is előzi az individuáció folyamatát. Viszont Tenbruck irányzatának (amely C. H. Cooley, G. H. Mead és a mai neo-freudista orientációjú szociológusok álláspontja, szemben Dahrendorf, D. H. Wrong hobbesi, orthodox-freudi orientációjú irányzatával) sincs egészen igaza, amikor a társadalom és egyén viszonyában csak a harmonikus illeszkedés lehetőségét és a belső motiváció erejét veszi észre és elfelejti az itt jelenlévő konfliktuslehetőséget. Dahrendorf ott téved, amikor ezt a konfliktust konkrét társadalmi rendszerektől elvonatkoztatva tételezi az emberben, holott ennek tartalma és jelentősége társadalomtipusonként változik, s az egyén sokoldalú kifejlődését biztosító kommunista társadalomban szükségképpen elveszti antagonisztikus jellegét. Dahrendorf tévedésének gyökerére azzal az ítélettel tapinthatunk rá, amelyet Marx mondott ki Feuerbachról: „nem látja . . . hogy az elvont egyén, melyet elemez, a valóságban egy meghatározott társadalmi formához tartozik”¹⁷. Az embert tehát nem lehet szétválasztani egy társadalom

¹⁶ Fr. Tenbruck, i. m. 31. o.

¹⁷ Karl Marx: Tézisek Feuerbachról. Karl Marx és Friedrich Engels művei, Bp. 1960. 3. köt. 9. o.

előtti, önmagában való, individuális lényegre, és a társadalmi szerepekben elidegenedett empirikus jelenségre. A társadalom az ember lényegének is meghatározója, sőt voltaképpeni létrehozója. „... az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”.¹⁸

Ha azonban Dahrendorf egyénelképzelése hamis, ebből következik, hogy társadalomkoncepciója is tökéletlen. Dahrendorf a társadalom kategóriáját, amely az egyénre rákényszeríti determinációit, ebben a vonatkozásban szerepek *halmazának* tekinti. Hangsúlyozza, hogy a társadalom fogalma nem takar egy egységes egészet (mint ezt talán még Durkheim is hitte), hanem az egymással legfeljebb igen laza kapcsolatban levő „vonatkozási csoportok” (reference groups) várakozásainak pusztja összegét. Ezt azzal látja bizonyítottnak, hogy az így született szerepek egymással konfliktusba kerülhetnek. (Mintha az egységes egészben nem lehetnének belső ellentmondások!) Dahrendorf nem látja, hogy a társadalmi szerepek és általában az egyén társadalmi meghatározottságai egymással sokszorosan összefüggenek, egymással az ellentmondás és azonosság komplex vonatkozásaiban állnak. Nem látja továbbá, hogy e meghatározottságok nem egyenlő jelentőségűek, hanem relatív fontosságuk tekintetében bizonyos hierarchiát alkotnak, aminek következtében az ember társadalmi lényege strukturált egésszé válik. Az így megjelenő „társadalom” viszont nem a saját egyedi tagjain kívül eső idegen lény. Dahrendorf nem ismeri el a marxi totális ember koncepcióját, „az emberi társadalom vagy a társadalmi emberiség”¹⁹ kategóriáját, amelyről Marx nyomatékosan állítja, hogy „az új materializmus álláspontja”. Nyilvánvalóan a dialektikus látásmód hiányzik nála, amint ezt polgári bírálója, Fijalkovski is megjegyzi,²⁰ ezért állítja szembe (metafizikusan) az egyént és a társadalmat. Persze a kettő egységben való látásához, a társadalmi „adottság” objektivitása és az egyéni spontaneitás alkotó szubjektivitása azonosságának megértéséhez, a történelmi materializmus elmélete és praxisa kellene. Ahogyan Marx maga mondja: „A körülmények változtatásának és az emberi tevékenységnek vagy önmegváltoztatásnak egybeesését csak mint *forradalmi gyakorlatot* lehet felfogni és racionálisan megérteni.”²¹

Ezek a megfontolások vetnek fényt Dahrendorf ismertett „szociálkarakterológiai” gondolataira. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy mindenfajta társadalmi egyöntetűségben az egyéni szabadság veszélyeztetőjét gyanítja, hiszen nála az egyén lényegében „társadalmiatlan”, nem pedig társadalmi termék, és soha nem is integrálódhat egy társadalmi cselekvésbe, ahol viszont a társadalomnak (a Durkheim-féle „társadalmi ténynek”) termelője lehetne. Dahrendorf rokonszenve ezért irányul a minél kötetlenebb liberalizmus dezintegráltsága felé.

De nézzük meg, hogyan alkalmazza Dahrendorf ezt a liberális társadalom-eszményeihez igazodó elméletét a jelenkor és közelmúlt német társadalmának elemzésére.²² A Német Demokratikus Köztársaság és Nyugat-Németország társadalmi jellegének (a kelet- és a nyugatnémetek „szociálkarakterének”)

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 10. o.

²⁰ J. Fijalkovski, i. m. 104. o.

²¹ Marx, i. m. 8. o.

²² R. Dahrendorf, *Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland. — Der repräsentative Staat und seine Feinde. Gesellschaft und Freiheit*, id. kiad.

egybevetésénél megállapítja, hogy míg az előbbi esetében olyan értékek uralkodnak az emberek felfogásában, mint a közjónak a magánérdek fölé való helyezése, az „egésznek” az egyedek lelkületében is hallható hangsúlyozása,²³ addig az utóbbiban megfigyelhető társadalmi magatartásnak „az egyéni sikerre való törekvés, szabadidőorientálódás, fogyasztói orientálódás, individualizmus, minden katonai fegyelem hangsúlyozott visszautasítása, „materializmus” a legszenvedelmesebb vonásai”. Semmi átfogó eszme, amely a társadalom egészét az egyén java elé állítaná.

Mint az eddigiekből kiolvasható, Dahrendorf ezekben a tulajdonságokban üdvözli a képviselői demokráciának az egyének szociálkarakterében megragadható előfeltételeit, mivel az ilyen individualizmus és „materializmus” csak szabadságot biztosító intézmények között fejlődhet.²⁴ (Ezeknél az állításainál nem kerülheti el a figyelmünket az, hogy nemcsak liberális elvi álláspontját kell mérlegre tennünk, hanem az illusztrációként felhozott tulajdonságok esetében a ténykérdést is fel kell vetnünk.) Dahrendorf fenti gondolatmenete alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a nyugatnémet társadalomban erősen érezhető fasizálódás folyamatáról. Igaz ugyan, hogy megjegyzi: az uralkodó párt újabban távolodni látszik a liberális eszmétől, és a konszerttörekvések erősen kezdik fenyegetni a német történelemben állítólag első ízben kibontakozott gazdasági liberalizmust, de a helyzet megmentésének esélyesét látja a Német Szociáldemokrata Pártban, amely szerinte — és itt nem jár messze a valóságtól — polgári liberális párttá kezd fejlődni.

Ami az NDK-t illeti, Dahrendorf a szokásos rágalom hangoztatása mellett mint realpolitikusi elismeri, hogy itt egy új társadalmú, önállóan életképes államról van szó. Hogy rokonszenvét a szocialista társadalom egyáltalán nem nyeri el, ez polgári liberális szociológiájának ismeretében logikusnak tűnik. Hogy azonban a népi demokratikus társadalom integrációjában a náciizmus totalitarizmusának örökösét látja, ez már heves politikai elfogultság jele. (Tanulmányunkban nem tárgyaljuk a politikus Dahrendorf antikommunista állásfoglalásait, amelyek elméleti koncepciójától részben független forrásokból is fakadhatnak.) Mint általános elméleti előfeltevéseinek egy fontos alkalmazási területét vizsgáljuk meg a nemzeti szocializmus lényegéről és kialakulásának társadalmi meghatározóiról szóló elméletét.

Mivel Dahrendorf a náciizmusban, a legszélsőségesebb totalitárius politikai formában, a német társadalmi struktúra és karakter történelmi specifikumát látja, hasznosnak látszik ide vonatkozó elemzéseit párhuzamosan vizsgálni azokkal a tanulmányaival, amelyekben az „ellenkező pólus”, az Amerikai Egyesült Államok szinte gáncstalannak tartott demokráciája társadalmi determinánsait boncolja.²⁵ Az amerikai társadalmat Riesman „Magános tömeg”

²³ „Feltűnő, hogy még menekültek is, akik a keleti zónából jöttek, gyakran bizonyos büszkeséggel beszélnek annak a társadalomnak vívmányairól, amelyet mint kibíratatlant elhagytak. . . Az egyes egyén itt nagyobb összefüggésekben látja magát, a társadalom normái között előtérben állnak az egészért való működés és a közjónak való alávetettség értékei”. (R. Dahrendorf, *Wandlungen der deutschen Gesellschaft der Nachkriegszeit: Herausforderung und Antworten. Gesellschaft und Freiheit*, 305. o.)

²⁴ „Akit egyéni sikerei, magasabb jövedelem, hosszabb utazás, drágább autó érdekel, annak olyan társadalmi és politikai struktúrák kellenek, amelyek teret biztosítanak számára. Ilyen értelemben megállapíthatjuk, hogy helytelenül bírálják a nyugatnémetek „materializmusát.” (Uo. 316. o.)

²⁵ Vö. Dahrendorf, *Demokratie ohne Freiheit. Versuch über die Politik des aussen-geliteten Menschen. — Soziologie und industrielle Gesellschaft. Gesellschaft und Freiheit*, id. kiad.

című könyvével polemizálva rajzolja meg. Riesmannal megegyezik abban, hogy az emberek társadalmi karaktere (pl. az, hogy a magánélet vagy a közélet van nagyobb becsben náluk, belső indításoktól vagy külső normáktól vezettetik-e magukat) és a társadalmi intézmények demokratikus vagy totalitárius volta korrelációban áll egymással. A fáziseltolódások lehetőségében is megegyeznek: liberális demokratikus intézményekben kitermelődhet olyan társadalmi karakterű ember, amely annyira nem igényli az egyéni különbségek lehetőségét, hogy nincs is többé szüksége az ezeket biztosító demokráciára. Azt a társadalmi formát, melyet ez az ember magának kialakít, nevezi Riesman a „kivülről irányított emberek társadalmá”-nak, Dahrendorf pedig „szabadság nélküli demokrácia”-nak, amely már hallgatolagos totalitarizmus, legjobb úton a nyílt totalitarizmusba torkollás felé.

E véleménykoordinálás után Dahrendorf élesen szembeszáll Riesmannal. Egyrészt kifogásolja, hogy Riesman nem alkalmaz „értékítéletet” (jelen esetben súlyos elítélést) ezen elidegenedett emberrel szemben, másrészt viszont tiltakozik az ellen, hogy az amerikai társadalomban az ilyen uniformizálódásra való törekvés volna az uralkodó tendencia. A döntő különbség a társadalmi egyformaságnak való szolgálai alávetettség és az amerikaiak egyenlőségre való törekvése között Dahrendorf szerint abban áll, hogy ez utóbbiak valóban általános és egyöntetű törekvése a hatalomra és presztizsra irányul. A legfőbb mozgató változatlanul a protestáns etika szellemében gyökerező egyéni előbbrejutás liberális igénye. Ez a társadalmi karakter pedig nem fér meg a „szabadságnélküli demokrácia” társadalmi formájával. Ma éppúgy, mint egy évszázaddal ezelőtt — bizonygatja Dahrendorf — bizonyos letagadhatatlan ellenkező előjelű tendenciák ellenére az amerikai társadalom struktúrája és az amerikaiak társadalmi karaktere alapjában véve a liberális demokrácia politikai formáját követeli meg és juttatja érvényre. (Vö. a 40. jegyzettel.)

A német társadalmi valóságot elemző tanulmányaiban viszont fordítva veti fel a kérdést: milyen volt a németeknek az a társadalmi karaktere és a német társadalomnak az a struktúrája, amely a nemzeti szocializmus totalitárius politikai formáját juttatta érvényre? — Itt is egy évszázadra megy vissza a válaszért.

Ami a társadalmi struktúrát illeti, kiindulópontul azt a tényt választja, hogy szemben az angolszász államokkal, ahol az iparosodást az a polgári réteg vitte győzelemre az iparosodás előtti feudális vezető réteg érdekei ellenében, amely ezzel a győzelmével önálló uralkodó osztállyá vált, Németországban az iparosodás magának a feudális elitnek és a porosz junkerállamnak a műve volt. A polgárság sikeresebb rétege ebbe a csoportba beolvadva elvesztette önállóságát, és nem az arisztokratákkal szemben, hanem ezek érdekkörébe zárva erősödött. Átvette tőlük az iparosodás előtti tekintélyuralmi eszméket, amelyek foglalata a hegeli állameszme, s ezáltal lemondott arról a liberális beállítottságról, amely az angolszász burzsoázia vezéreszméje és harci jelszava volt. S amíg Angliában a középrétegből vezető osztállyá vált burzsoázia elérte célkitűzéseit, addig a német középréteg zöme középréteg maradt, telve ressentiment-nal és romantikus uralmi vággyal. De nemcsak a nagyburzsoázia volt antiliberalis és a kispolgári rétegek reakciósak, hanem a klasszikus értelemben vett proletáriátus is hiányzott Németországban. A német munkásmozgalomnak nem az állam megszüntetéséről szóló marxista követelés, hanem Lassalle „Munkaprogram”-ja szabott irányt. Lassalle pedig hegeliánusabb volt, mint maga Bismarck. Szerinte „az állam az egyéneknek erkölcsi egészbe foglaló egysége”, s mint ilyen

a társadalom és az osztályok felett áll. (Teljes egészében az iparosodás előtti elit tekintélyuralmi eszméinek szellemében.) Így a német munkásmozgalom kezdetől fogva abban látta feladatát, hogy a porosz uralkodó arisztokrácia értékeit egyszer végre ennek ellenében megvalósítsa. A német szociáldemokrácia a porosz feudális állam protestantizmusa volt, amely belül maradt ennek az államnak a világán.

A német társadalom *struktúrája* tehát azért nem volt képes a gazdasági krízis után egy jól funkcionáló demokráciát kitermelni, mivel középrétege egy karizmatikus vezér totalitárius uralmát áhította, felső rétege nem rendelkezett liberális tradícióval, proletariátusának látókerét pedig lezárta az „erkölcsi idea megvalósulása”-ként értelmezett állameszme.

Ami pedig a kor német emberének *társadalmi karakterét* illeti, Dahrendorf ezt is szöges ellentétbe állítja az amerikai szociálkarakterrel. Míg ez utóbbit a társadalom felé való fordulásnak és a „társadalmi erények”nek az uralma jellemzi, addig az előbbinél a „priváterények” és bizonyos befeléfordulás állt az értékskála élén. Az ezeket az értékeket kialakító uralkodó intézmények pedig az Egyesült Államokban az iskola, internátus, kollégium, Németországban viszont a család.

A társadalmi struktúra és a szociálkarakter vizsgálata egyaránt azt a tanulságot adja, hogy a náciizmus kialakulásánál a lényegi „döntő mozzanat a liberális polgárság hiánya”,²⁶ a németek „illiberalizmusa” volt, amely mögött mint legáltalánosabb, végső magyarázatot a német kapitalizmus akadályozott fejlődését látja meg.

III. Az egyén-társadalom viszony dahrendorfi koncepciójának bírálata

Dahrendorf szociológiai elmélete egyik lényeges része konkrét társadalomtörténeti és politikai alkalmazását megismerve, elemzésre készen áll előttünk „általános szociológiája” ezen részének konkrét társadalmi és politikai tartalma.

Mint hogy az elemzésbe bevont történelmi elemeket és társadalmi tényeket eleve úgy válogatta össze, hogy elméleti koncepciójába beleilleszkedjenek, ezért ajánlatos ennek a beállításokat háttérből igazgató elméletnek — a dahrendorfi szabadság-koncepciónak és „szociálkarakter”-koncepciónak — a kritikájával kezdeni, minek következtében a ténykérdések egy része elveszti jelentőségét, s csak a másik része szorul történelmi vizsgálatra. Dahrendorf hamis konklúzióinak alapja a szabadság problematikájának individualista megközelítése. Ennek az individualista szabadság-elképzelésnek helytelenségére mutat rá Marx és Engels a Német ideológiában. „Ha azonban Sancho egyszer a ‚szabaddá levést’ úgy venné . . . hogy a valóságos béklyóktól is szabaddá akarna lenni, akkor ez a felszabadulás megint másoknagy tömegével közös változást előfeltételez és egy megváltozott világállapotot idéz elő, amely számára ismét másokkal közös. Eszerint a felszabadulás után mindenesetre ‚megmarad’ az ‚Én’-je, de egy egészen megváltozott Én-ként, amelynek másokkal közösen egy megváltozott világhelyzete van, amely éppen a maga és a maguk szabadságának másokkal közös előfeltétele . . .”²⁷ A szabadság kategóriája ugyanis — az egyéni

²⁶ Vö. 22. sz. jegyzet, 293. o.

²⁷ Marx-Engels, Német ideológia. I. m. 3. köt. 429. o. (Kiemelés tőlem. V. K.)

szabadságé is — tudományosan csak a termelőerők és termelési viszonyok vonatkozási rendszerében értelmezhető. Az embernek mint termelőerőnek fejlődése nem hagyható számításán kívül az ember egész személyisége fejlődésének elemzésénél. Az az egyéni szabadság, amelyet Dahrendorf a társadalommal szembeállítva védelmez, mint mondottuk, maga is történelmi termék, és nem választható el a termelőerők objektív fejlődésében meghatározott társadalmi szabadságtól. Ahogy Marx és Engels kimutatta a Német Ideológiában, „az emberek mindig annyira szabadították fel magukat, amennyire ezt . . . a létező termelőerők nekik előírták és megengedték. Ámde valamennyi eddigi felszabadításnak korlátozott termelőerők szolgáltak alapul, amelyeknek az egész társadalom számára elégtelen termelése csak akkor tett lehetővé fejlődést, ha egyesek mások rovására elégitették ki szükségleteiket... Ily módon a társadalom eddig mindig egy ellentét keretében fejlődött, amely az ókoriaknál szabadok és rabszolgák, a középkorban nemesség és jobbágyok, az újabb korban a burzsoázia és proletariátus ellentéte”.²⁸ Az emberi szabadság lényege ezek után nyilvánvalóan a kizsákmányolástól való mentesség, amely a társadalom fejlődésének objektíve meghatározott fokán valósulhat meg. Dahrendorf a szabadság kérdésének a termelőerők és termelési viszonyok fejlődése összefüggéséből való kiragadásával követi el azt az alapvető hibát, melynek első számú következménye, hogy bennragad a polgári liberalizmus perspektívájában.

A liberalizmusnak és a hozzá kapcsolódó polgári demokráciának ugyan ebben az összefüggésben megvolt a maga történelmi jelentősége, de a társadalom további fejlődésében, nevezetesen a proletariátusnak a történelemben való fellépésekor ez a jelentőség elhalványult, sőt hamarosan ellenkező előjelet kapott. A liberalizmus szűk perspektívája elleni harc kezdettől fogva központi helyet foglalt el a marxista szabadságelmélet kifejtésében. Lenin „a marxista elmélet leglényegesebb alkotórészének” nevezi azt az igazságot, hogy „a burzsoá demokrácia, amely nagy történelmi haladás volt a középkorhoz képest, mindig megmarad — és a kapitalizmus alatt nem is lehet ez másként — szűknek, megnyírbálnak, hamisnak, képmutatónak; paradicsom marad a gazdagok, csapda és csalás a kizsákmányoltak, a szegények számára . . . Mert nemcsak az ókori és feudális, hanem a modern képviselői állam is eszköz arra, hogy a tőke a bémunkát kizsákmányolja”.²⁹

Dahrendorf tévedését úgy is értelmezhetjük, mint a formalizmusnak a tartalmi szemlélettel szembeni előnybe helyezését. Dahrendorf ugyanis a liberalizmus sokrétűsége való lehetőségének formai mozzanatát mint a szabadság lényegét állítja szembe a társadalmi egyöntetűség formájával. Nem veszi észre, hogy a döntő kérdés itt az, hogy milyen célok érdekében szerveződött egyöntetűvé a társadalom. Nem vesz tudomást arról, hogy ennek az egységnek célja a szabadság objektív akadályainak hatékony felszámolása, a kizsákmányolás rendszerének megdöntése, az ember lényegi felszabadítása. Ahogyan Marx mondja: „A kommunista társadalom keretében — az egyetlenben, ahol az egyének eredeti és szabad fejlődése nem frázis — ennek feltétele éppen az egyének összefüggése, olyan összefüggés, amely részben a gazdasági előfeltételekben áll, részben a mindenki szabad fejlődéséből eredő szükségképpen szolidaritásban, és végül az egyéneknek a meglévő termelőerők bázisán kifejlett egyetemes

²⁸ Uo. o. 425—426. o.

²⁹ Lenin: Vál. Műv. 2. köt. 429. o.

tevékenységi módjában”.³⁰ Dahrendorf belátja, hogy adott társadalomban a szabadság problémája összefüggésben van az illető társadalom struktúrájával, ámde ahelyett, hogy az illető gazdasági-társadalmi alakulat osztálytartalmát és a termelési viszonyok alkotta lényegét kutatná, mint ami választ ad a szabadságnak a kérdéses társadalomban való alapvető esélyeire, megelégszik az olyan külső megnyilvánulási formák vizsgálatával, mint az egyöntetűség vagy a sokrétűség.

Érdekes, hogy Dahrendorf maga is kivételt tesz egyszer az egyöntetűségnek a szabadság veszélyeztetésével való általános azonosíthatósága alól, amikor kiemeli, hogy az amerikaiak egyöntetű törekvése nem csorbítja szabadságukat, mivel ez „hatalomra és presztizsre irányul”. Csakhogy rossz irányban teszi a kivételt, mert ezek a tulajdonságok — függetlenül attól, hogy társadalmi méretekben formailag egyöntetűek vagy különbözőek és sokrétűek-e — nem irányulnak a kizsákmányolás szisztémája ellen, ezért semmi közük sincs sem a társadalmi, sem az egyéni szabadság lényegéhez.

Másik általános észrevételünk Dahrendorf kedvenc elemzési egységét, a „társadalmi karakter” kategóriáját érinti. A kérdés nem ismeretlen a marxista szociológia számára. A marxista szociológia „az emberek mindennapi létfeltételeinek közvetlen hatására ösztönösen kialakult társadalmi érzelmek, hangulatok, élmények, szokások, gondolatok, illúziók stb. összességében”³¹ a legtágabb értelemben vett társadalmi tudat egyik különös és döntő fontosságú formáját vizsgálja. Az a idézett tétel, amelyben Riesman és Dahrendorf véleménye megegyezik, hogy ti. az emberek társadalmi karaktere és a társadalmi és politikai intézmények korrelációban állnak egymással, de fáziseltolódások is lehetnek — a marxista társadalomtudomány egyik legfontosabb aktuális kutatási területére irányít bennünket. A kapitalizmusból a szocializmusba és kommunizmusba való átmenet időszakában ugyanis fáziseltolódás következik be az említett „szociálkarakterológiai” elemek mint társadalmi tudat és a társadalmi lét fejlődési fokozatai között. A konkrét marxista szociológiai kutatás — mint ezt Frank Rupperecht ezzel a tárggyal foglalkozó tanulmányában megjegyzi³² — meglehetősen hiányzik a társadalmi szokás vizsgálata terén, de a marxista klasszikusoknak, különösképpen Leninnek igen sok utalása szolgálhat támpontul a helyes elmélet kidolgozásához.

Ami mármost a kategóriának dahrendorfi alkalmazását illeti, ugyanazt a hibát fedezhetjük fel itt is, amelyet a társadalmi struktúra formalista használatánál. A kialakult társadalmi szokások ugyanis az emberi, társadalmi magatartás *formái*, amelyeknek különböző, sőt ellentétes *tartalmuk* lehet. ³³ Dahrendorf ebben az esetben is elsőbbséget, sőt önálló életet ad a formáknak, amikor arról beszél, hogy liberális társadalomban kifejlődhet egy olyan kívülről irányított embertípus, amely már nem igényli és ezért lassan el is veszti a szabadságot. Egy szóval sem említi ugyanis, hogy ez az eltömegesedés a társadalomban valami tartalmi mozzanatként, a monopóliumok uralomra kerülésének a követ-

³⁰ Marx-Engels, Német ideológia. I.m. 434. o. Vö. még Käthe Heidenreich, Die marxistisch-leninistische Theorie von den Klassen und vom Klassenkampf im Zerrspiegel des Revisionisten Dahrendorf. Deutsche Zeitschrift für Philosophie, 1960. 11—12. sz., 1375. o.

³¹ A Marxista filozófia alapjai. Kossuth, 1959. 669. o.

³² Fr. Rupperecht, Die soziale Gewöhnung und das Verhältnis von Gewöhnheit, Spontaneität und Bewusstheit. DZfPh, 1960. 8. sz., 954. o.

³³ Fr. Rupperecht, i.m. 955. o.

kezménye, hanem inkább azzal a meglepő magyarázattal áll elő, hogy „ha a kívülről irányított ember ma sok országban képes szabadságnélküli demokráciáját kiépíteni, akkor ez a többi között az értékítélettől tartózkodó társadalomtudomány eredménye . . . A kívülről irányított ember a megvalósult társadalomtudomány . . . A szociológiai elméletben az emberi individuum elméleti halált halt, a kívülről irányított karakterben ez az elméleti halál hiposztazálódik, és gyakorlati halállá változik.”³⁴

Ha nem is bolygatjuk ennek a tételnek azt a különös vonatkozását, amely a polgári szociológiai irányzatok módszertanai közötti különbségnek ilyen meghatározó erőt tulajdonít az emberek társadalmi jellegének alakulására, akkor is fennmarad az az állítás, hogy a társadalmi karakter — amely társadalmi tudati jelenség — bizonyos öntörvényű fejlődéssel bír. Tagadhatatlan, hogy Dahrendorf a társadalmi karakter alakításában objektív intézményesült tényezőknek (iskola, család), sőt a társadalmi struktúrának szerepét is elismeri, ami összefügg felfogása neomarxista átszíneződésével, de a hangsúlyt mindenképpen elvéti akkor, amikor ezt a szociálkaraktert a formálisan értelmezett társadalmi struktúrával együtt a társadalmi és politikai intézmények szociális előfeltételeként emlegeti. Általában Dahrendorfól is elmondható, amit Rupprecht állapít meg a kérdéssel kapcsolatban a polgári szociológia egészére: főhibája az, hogy nem vizsgálja adekvát módon a termelési viszonyoknak, az osztályviszonyoknak és osztályideológiáknak a szokásokra gyakorolt meghatározó hatását.

A Német Demokratikus Köztársaság társadalmi életformája és a nyugat-német életstílus dahrendorfi összehasonlításának és értékelésének hibái az elmondottakból közvetlenül nyilvánvalókká válnak. Az pedig, hogy Dahrendorf a faszizmus fő determinánsát a német nagyburzsoázia antiliberális hagyományaiiban véli felfedezni, segítségül hívja a kispolgárság ressentiment-járól szóló elméletet és túlhangsúlyozva a munkásságnak a szociáldemokrácia lassallei hagyományai okozta paralizáltságát, újból csak arra mutat, hogy Dahrendorf külső formális tényezőknek tulajdonítja azt a döntő jelentőséget, amelyet lényegi mozzanatoktól elvitat. Feltehetjük ugyanis a kérdést, hogy ha a német nagytőkés burzsoázia liberálisabb hagyományokkal rendelkező volna az egész kapitalista rendszert megrázkódtató gazdasági krízis idején, válogatott volna-e az eszközökben, amikor a forradalmi dagály áttöréssel fenyegetett? A tőkés kizsákmányoló rend megmentésére felvonult nácizmus örökösét a Német Demokratikus Köztársaság tervgazdálkodásában és szocialista öntudatra nevelő kulturális szisztémájában keresni a nyugat-német millitarizmus teljes kibontakozásának korában, még a tudományos tisztesség feltételezése esetén is csak a társadalmi tartalmakról teljesen megfeledkező felszínes formalizmusnak lehet tartani.

IV. Dahrendorf konfliktuselmélete

Dahrendorf szociológiai rendszeréről alkotott képünk azonban még mindig nem teljes. Meg kell ismerkednünk másik vezérgondolatával, a „társadalom — szabadság” szembeállításban megjelölhető ismertetett koncepciójával szervesen összefüggő „konfliktuselméletével” is. Említettük, hogy Dahrendorf a

³⁴ Vö. 25. sz. jegyzet. 356. o.

szociológiai elemzésében a mai strukturális-funkcionális iskola egyensúlymodelljének és a marxi hagyományokon alapuló konfliktusmodellnek a társadalmi jelenségek két nagy csoportjára (statikus-dinamikus) való párhuzamos alkalmazásával próbálkozik. Az eddigiekben ismertetett koncepciója az amerikai strukturális-funkcionális szociológiai elmélet sajátos német recepciójának fogható fel.³⁵ A „neomarxizmus” kétes tartalmú és értékű jelzőjét viszont az osztálykonfliktusokra vonatkozó, most ismertetendő nézetei miatt kapta. Dahrendorfnek tehát ez volna a „marxista” oldala. Ha azonban jobban szemügyre vesszük ezt az oldalt, meglehetősen kevés marxizmust találunk benne, és könnyen felismerhetjük itt is a dahrendorfi liberális szociológia vonásait.

Elméletének ezt a részét is az empirikus kutatásokhoz kapcsolódó konkrét elemzésektől a bölcséleti kérdésfeltevéséig terjedő szélességben dolgozza ki. A szociológia történetében két alapproblémát különböztet meg: „Mi tartja össze a társadalmat?” és „Mi hajtja előre?”. Kimutatja, hogy a polgári szociológia fő árama vajmi kevésbé érintette az utóbbi kérdést, amely pedig a társadalmi konfliktusok problémája. Konfliktuson Dahrendorf két — és mindig csak kettő — valamiféle társadalmi egységnek a társadalmi struktúrából levezethető azon viszonyát érti, amelyet objektív (latens) vagy már szubjektív (manifestált) ellentét jellemez. A konfliktusok társadalmi alapját nem a tulajdonviszonyokban, hanem a hatalmi viszonyokban látja. Max Weberrel egyetértésben a munka és tőke, proletariátus és burzsoázia közötti harcot *legformálisabb* aspektusában mint a saját sors meghatározása lehetőségéért, más szóval: a hatalomért való harcot fogja fel. Ebben az általánosításban a konfliktuselméletet minden ismert társadalomra alkalmazhatónak tartja.

A konfliktusban nem lát társadalmi betegséget, sőt a konfliktusok szerinte fontos funkciók hordozói. A társadalom teremtő erejét képviselik, a társadalmi változás előidézői, a haladás rugói.

Ha a társadalmi konfliktusok örök strukturális alapja a társadalomból soha ki nem küszöbölhető „vezetők-vezetettek kapcsolatá”-ban jelölhető meg, ennél is mélyebb „antropológiai” alapjuk — Dahrendorf szerint — az emberi egzisztencia történelmiségében rejlik. Ebben a „történelmiségben” azt domborítja ki, hogy ez a minddig csak korlátozott érvényű megoldásokra képesítő és ezért mindig új utak keresésére ösztönző gyarló emberi megismerés folyamánya. „A történelmi társadalomban, ami ma helyes, holnap hamis lehet, sőt talán kell is, hogy az legyen” írja. Konfliktus és változás, sokrétűség és történelem az emberi megismerés konstitucionális bizonytalanságán nyugszik.³⁶

Az osztálykonfliktusok tehát funkciójuknak megfelelően a társadalmi struktúrában változást idéznek elő. Éspedig egyrészt a hatalmi pozíciókat betöltő személyek teljes és gyors leváltásával, ami a forradalom esete, azaz a struktúráváltozás határeseté — amely Dahrendorf szerint akkor következik be, ha előzőleg nem került sor az ellentétek szabályozására. Másrészt az osztálykonfliktusok struktúráváltozáshoz vezethetnek a hatalmi pozícióban levők részleges és lassú kicserélésével is, ami viszont az úgynevezett „demokratikus folyamat” esete. A társadalmi struktúráváltozás mindkét formája, a „forradalmi átalakulás” és a „demokratikus folyamat” egyaránt az osztálykonfliktus hatására megy

³⁵ Vö. Fijalkovski, i. m.

³⁶ R. Dahrendorf, Die Funktionen sozialer Konflikte. Gesellschaft und Freiheit, id. kiad. 128. o.

végbe. A hatalmi pozíciókban történő személyi változások nem tartalma, csak szükséges feltétele a struktúraváltozásnak, amely „új csoportok érdekeinek értékeké, illetve valósággá válásában áll”.

A társadalmi konfliktusokkal szembeni állásfoglalásokat Dahrendorf ezek után három csoportba sorolja, és ezzel az osztályozással viszi át elméletét a konkrét társadalmi és politikai formák elemzésére. Az első módozatot a „konfliktusok elnyomásának” nevezi, a másodikat a „konfliktusok megoldásának”. Mindkettőt helytelennek tartja, és az utóbbit a marxista osztály nélküli társadalom példáján elemzi és bírálja. A helyes álláspont szerinte a „konfliktusok szabályozása”, amely elismeri értelmüket, sőt teremtő erejüket, s az ellentéteket közösen elfogadott játékszabályok szerint kívánja rendezni. Dahrendorf a konfliktusok ezen kezelési módjában jelöli meg a képviselői demokrácia lényegét. S ehhez a megállapításhoz csatlakozik figyelemreméltó tétele, amely sokat elárul a szerző hátsó gondolataiból: a szabályozott konfliktus változatlanul fennáll és habár veszít élességéből, a társadalmi struktúra megváltoztatására irányuló jótékony hatását továbbra is változatlan erővel fejti ki.

Az osztálykonfliktusról szóló könyvében Marx osztályelméletét úgy kezeli, mint saját általános konfliktuselméletének egy bölcséleti előítéletekkel eltorzított, egyébként is korlátozott érvényű és a mai társadalom megváltozott jelenségeire inadekvát különös esetét. Saját általános (és már operacionálisztikus szimbólumokkal formalizált) elméletéből „letekintve” magyarázza meg, hogy Marx korában miért volt szükségképpen olyan éles és pusztító a bér munka és a tőke közötti konfliktus (ti. az úgynevezett „demokratikus folyamat” nem kielégítő mértéke miatt). Ugyancsak általános elméletéből kifolyólag tartja szükségszerűnek, hogy az osztálykonfliktus bizonyos struktúraváltozást *így is* előidézett, aminek következtében az osztályfrontok mégiscsak fellazultak, elvévén a valószínűségét a forradalmi struktúraváltozásnak. Hogyan történt mindez? — Dahrendorf szerint az a konfliktus, amelyről Marx beszél, lényegében csupán az ipari üzem belső konfliktusa, bizonyos kihatásokkal az egész társadalom életére. Mármost ez az „ipari konfliktus” egyrészt maga is enyhült az üzemi *osztályellentétek intézményesülésével*. Ez azt jelenti, hogy a tőke és munka közötti feszültségi viszonyt a munkapiac strukturális elemének ismerték el és jogi intézmény rangjára emelték, minek következtében vállalkozó és munkás „partnerként” került szembe egymással. Ámde az úgynevezett „ipari demokrácia” a dolog természetéből kifolyólag nem lehet olyan messzemenő, mint pl. a politikában érvényre jutó képviselői demokrácia, hiszen ez az üzem effektivitását veszélyeztetné. Ezért az iparban szükségképpen megmarad az alapvető érdekkettség és osztálykonfliktus.

Másrésztől azonban időközben végbement az ipari osztálykonfliktusnak a társadalom egészétől való intézményes elszigetelődése. Különösen fontos ez az olyan egyéb döntő jelentőségű intézmények vonatkozásában, mint a politika, melynek vezetői és elnyomottai „elvileg” nem azonosak többé a gazdasági élet felső, illetve alsó rétegével.

V. Dahrendorf konfliktuselméletének bírálata

Dahrendorf a polgári kritika neheztelését vonta magára azért a vállalkozásáért, hogy az osztálykonfliktus problémájának tanulmányozását bizonyos mértékig „a marxi kérdésfeltevéshez ragaszkodva, Marx kérdésmodelljé-

ből kiindulva”³⁷ végezte. Hogy a marxi osztályelméletnek mit köszönhet a mai szociológia, abból Dahrendorf nem csinál titkot, megállapítva, hogy enélkül „társadalomképünk az amerikai szociológusoknak az a mozdulatlan funkció-rendszere maradt volna, amely bármilyen impozáns is, messze esik a mindig problematikussá válóságtól, másszóval utópia”.³⁸

Dahrendorf osztálykonfliktuselméletében azonban, mint említettük, a marxi impulzusok irányvonalait idegen erők a felismerhetetlenségig elcsavarják. Ezért első kérdésünknek arra kell irányulnia, hogy ebből az elméletből mi is a tulajdonképpeni marxista és mi a dahrendorfi, apologetikus elem. Dahrendorf legjelentősebb többlete az egyéb marxizáló osztályelméletekkel, például a Gurvitchével szemben, hogy nemcsak azt nem vitatja, hogy Marx hiteles koncepciójában analitikusan mindig csak két osztály áll szemben egymással (arról a pluralista osztályfelfogásról, amelyet Gurvitch felfedezni vél Marxnál, Dahrendorf kimutatja, hogy mindig csak leíró és sohasem elemző szövegeknél fordul elő), hanem meggyőzően kimutatja azt is, hogy a konfliktus végső soron nem is lehet kettőnél több elem között.

Dahrendorf vitathatatlan érdeme, hogy az osztályokat a polgári hierarchisztikus szemlélettel szemben — amely az osztályok közötti érdekközösséget hangsúlyozza és a strukturális-funkcionális egyensúlymodell osztályelméleti megfelelőjének tekinthető — kifejezésre juttatja, ha eltorzítva is, azt a marxi igazságot, hogy az osztályok „konfliktuscsoportok”, azaz viszonyuk fő jellemzője az érdekellentét.

Másik pozitívuma Dahrendorf felfogásának az, hogy az osztálykonfliktusoknak a történelem előbbrevitelében játszott döntő szerepére irányítja a figyelmet, ami szintén jelentős tudományos többlete a széltében-hosszában elterjedt statikus „sztratifikációs elméletekkel” szemben.

Dahrendorf osztályelmélete e pozitívumok nevezhető vonásai azonban nem akadályozhatják meg, hogy elméletének egésze és politikai mondanivalója alapvetően antimarxista legyen. Marx szerint ugyanis az osztályharc funkciója az, hogy „szükségszerűen a proletariátus diktatúrájához vezet,”³⁹ míg Dahrendorfnál ez a forradalmi átalakulással járó radikális struktúraváltozás csak határeset, a normális út az úgynevezett „demokratikus folyamat”, amely marxista értelemben semmi esetre sem idéz elő struktúraváltozást, csak ugyanazon struktúrájának járulékos, formai változását. Marx az előbbi idézettel egyoldalon említi meg a saját osztályelméletének a polgári történésekkel és közgazdászokkal szembeni másik két többletét, amelyek mindegyike élesen szemben áll Dahrendorf felfogásával is. Amíg ugyanis egyrészt Dahrendorf arról beszél, hogy az osztályok a társadalomban szükségszerű és ezért fejlődésének minden fokán jelenlévő hatalmi struktúra következményei, addig Marx az elmélete első nívumának éppen azt tartotta, hogy „az osztályok léte a termelés történelmileg meghatározott fejlődési fázisához van kötve”. Dahrendorf elméletének azon pontja, amely szerint a hatalmi, illetve vezetési, tehát egy minden társadalomban funkcionálisan értelmezhető viszony a konfliktus alapja, arra utal, hogy ez az osztályelmélet, bármennyire a strukturális-funkcionális iskola kritikájaként látott is napvilágot, lényegi elemeket tartalmaz annak osztálykoncep-

³⁷ Vö. 11. sz. jegyzet.

³⁸ R. Dahrendorf, *Bürger und Proletarier: Die Klassen und ihr Schicksal*. Felolvasás az észak-német rádióban 1958. május 6-án. Megjelent: R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*. id. kiad.

³⁹ Karl Marx—Friedrich Engels, *Ausgewählte Briefe*. Berlin, 1953. 86. o.

ciójából. Dahrendorf osztályelmélete továbbá hasonlít a revizionista Bogdanov-féle „organizációs” osztályelmélethez, amely szerint a termelés mint szerves egész megköveteli, hogy az egymást kiegészítő funkciókat betöltő csoportok — osztályok — együttesen létezzenek. Még a „szervezők” és „végrehajtók” terminológiáját is használja. Ezek a bogdanovi elemek teszik lehetővé Dahrendorf-nak, hogy egyaránt higgyen az osztályok örökkévalóságában és egymás közötti viszonyuk „ésszerű” szabályozásában.

Másrésről Marx elméletének „újdomsága”, ahogy maga mondja, az osztályharc végeredményének tisztázásában jelentkezik, és ennyiben Dahrendorf jövőre vonatkozó bogdanovi tévedésével szemben is a tudományos többletet adja. Az osztálykonfliktusok ugyanis szükségképpen forradalmi átalakulást érlelnek, amelynek forradalmi lényegét, a tőkés osztálynak a hatalma és léte alapjától, a termelőeszközök tulajdonától való megfosztását nem lehet elsikkasztani.

Dahrendorfot „neomarxizmusa” nem gátolja abban, hogy a főbb apologetikus közgazdasági és szociológiai elméleteket megszorítás nélkül átvegye. A XIX. század társadalmi antagonisztikus élességű osztálystruktúrájának felazulását például részben a mai apologetikának a „managerek forradalmáról” szóló központi tételéből vezeti le, amely állítólag megbontotta a gazdasági elit egységét, másrészt pedig a „nagyfokú vertikális mobilitásnak” a mai szociológiában szintén központi helyet foglaló, sokat emlegetett állítólagos „tényéből”. Ennyiben jelentősen különbözik az említett C. W. Millstől, akinek mindkét fogalommal szemben súlyos kétségei vannak, és aki konkrét adatok tükrében mutatja ki, hogy a tőkés és vállalkozói osztály a legfelsőbb szinten egy és ugyanazon csoport, a felfelé való jutás lehetősége pedig az amerikai társadalomban korlátozottabb, mint valaha. Szintén Mills áll közelebb a marxista tudomány álláspontjához az „ipari konfliktus” társadalmi horderejének kérdésében is. Dahrendorf szerint a gazdasági elit nem azonos többé a politikai vezető réteggel. Mills itt is a számokat beszéli, amelyek elárulják a három hatalmi intézmény, a gazdasági, a politikai és a katonai teljes összeforrottságát, ami viszont egyértelmű azzal, hogy a gazdasági életet két ellentétes érdekű táborra, hatalomban részesülőkre és ebből kizártakra osztó szakadék az egész társadalmon, annak egyéb fontos intézményein is egyértelműen vonul keresztül.⁴⁰ Távolról sem állítjuk azt, hogy Mills osztályelképzelése marxista, csupán annyit emelünk ki, hogy azok a tényfelsorolások és -csoportosítások, amelyeket Mills-nél találunk, nem állítják be olyan apologetikus elkendőzéssel a valóságot, mint ez Dahrendorf társadalomábrázolásának esete.

Ha ezek után végezetül Dahrendorf társadalmi hovatartozásának kérdését próbáljuk felvetni, s szociológiájának osztálytartalmával kívánunk tisztába jönni, akkor egyrészt arra kell adalékokat gyűjtenünk, hogy milyen jelentősebb társadalmi és ideológiai hatások alakították Dahrendorfot és az attitűdjében

⁴⁰ Dahrendorf-nak Mills-szel való összehasonlítása érdekes egyezéseket és jelentős különbségeket mutathatna fel. Itt csak utalunk arra az egyezésre, hogy mindkettő társadalmi eszménye a klasszikus polgári liberalizmus. De míg Dahrendorf abban a hiedelemben él, hogy ez ma is tovább virágzik az angolszász társadalmakban, elsősorban az USA-ban, addig Mills ennek már csak eltűnt nyomán kesereg. Anélkül, hogy az elméleteik összefüggéseit és szembeállíthatóságát kutatók, csupán emlékeztetünk arra, hogy Dahrendorf a legragyogóbb karrierű polgári szociológusok egyike, tudományos és társadalmi presztizs élvezője, aki talán már csak ezért is a fennálló társadalmi rendben keresi eszményeit. Millsről ellenben amerikai bírálói (S. M. Lipset, D. Bell) kiemelik, hogy kívül áll a társadalmon, sőt az utóbbi egyenesen Balzac Vautrinjéhez hasonlítja.

osztozó német értelmiséget, másrészt azt kell megtudnunk, kikhez szól, milyen társadalmi rétegekre és csoportokra akar ő maga hatást gyakorolni.

Az első kérdésre valószínűnek tűnik Günter Heyden válasza,⁴¹ aki a náci összeomlás történelmi-társadalmi élményéből próbálja magyarázni azt az eszmei integrációtól irtózó, az egységes világnézet fogalmát visszautasító álláspontot, amelyben könnyű ráismerni Dahrendorfnek az elvont szociológiai elmélet szférájától a konkrét politikai állásfoglalásokig egész művén átvonuló dezintegrációs, pluralista nézeteire. A náciok lejáratták az egység gondolatát, a fasiszta társadalom totalizációja megölte az *egyén szabadságát*, ezért az új egység perspektívája elől elzárkózó, a szocializmus távlatáig el nem jutó német értelmiség nem talált egységesítő eszményeket s egyéni szabadságát gyanakodva óvja minden integrációtól. Ennek az attitűdnek széles skálája van. A tudomány világában ennek egyik szélsőséges eseteként értékelhető az átfogó tudományos elmélettől a szétszórt empirizmusba való megfutamodás is. Láttuk, hogy Dahrendorf milyen kevéssel távolodik el ettől az állásponttól.

Ami a második kérdést illeti, elég biztos útmutatást kaphatunk Dahrendorf pártállásának megfontolásából. Marxról szóló művét szociáldemokrata pártkiadásban jelentette meg, a képviseleti államról szóló nézeteit szociáldemokrata pártkongresszuson fejtette ki. Konfliktuselméletének említett figyelemreméltó tétele, mely szerint nem kell tartani attól, hogy a szabályozott osztálykonfliktus osztálybékévé változik, arra mutat, hogy bizonyos *érdek fűzi a marxizmussal való külső szolidaritáshoz*.⁴² Valószínűleg a marxizmussal becsületesen ismerkedni akaró munkások, egyszerű szociáldemokrata párttagok bizalmát akarja megtartani azzal, hogy nem helyezkedik a burzsoáziával való teljes megegyezés álláspontjára.

⁴¹ Günter Heyden, Zur Situation der bürgerlichen Soziologie West-Deutschlands. DZfPh, 1962. 7. sz.

⁴² R. Dahrendorf, Marx in Perspektive. Die Idee der Gerechten im Denken von Karl Marx. Hannover, 1953. Ismerteti P. Bollhagen: DZfPh, 1959. 2. sz.

ТЕОРИЯ ДАРЕНДОРФА О СВОБОДЕ И КЛАССОВЫХ КОНФЛИКТАХ

Карой Варга

Автор статьи критически излагает методологические взгляды и две теоретических концепции западногерманского социолога ДАРЕНДОРФА, указывая на то, что общественно-научный идеал Дарендорфа является своеобразным синтезом освобождения науки от оценочных суждений, касающихся существа, и чувства моральной ответственности ученого, питающимся с теоретической точки зрения из корней агностицизма; что касается практического значения этой теории, то она не может быть основой действенной критики общества.

В связи с первой теоретической концепцией Дарендорфа о взаимном отношении индивида и общества, автор, на основе концепции «тотального человека» Маркса, подвергает критике произвольное противопоставление личной свободы и общественной определенности. Он указывает и на то, что общественно-политические взгляды Дарендорфа, связанные с этой теоретической ошибкой, проявляются в ирреальной идеализации либерального общественного строя, с одной стороны, и плюралистской формы власти, с другой стороны, не имеют никакого отношения к действительной свободе общества. В индивидуализме и либерализме Дарендорфа автор усматривает дезинтеграционное поведение германской интеллигенции, разочарованной «тотализмом» нацизма.

В отношении второго вопроса теории об обществе, т. е. вопроса о классовых конфликтах, автор указывает на положительные стороны «неомарксистской» классовой теории Дарендорфа, сопоставляя ее с теориями стратификации, при чем он подчеркивает и ограниченность и опасные недостатки данной теории. Автор подчеркивает и то, что в положении Дарендорфа «о регулированных классовых конфликтах» обнаруживается точка зрения социалдемократии, имеющая двойной аспект: с одной стороны, признание существования классовых конфликтов, вызывающие своим «марксистским» видом доверие масс, а, с другой стороны, лишение классовой борьбы своей революционной сущности, представляющее буржуазную сущность данной теории.

DAHRENDORF'S THEORY OF LIBERTY AND CLASS CONFLICT

by Károly Varga

The author critically describes the methodological stand and the two theoretical conceptions of the West German sociologist. He states that Dahrendorf's view of social science is a special synthesis of the moral responsibility of the scientist and the independence of science from essential value judgments. As a theory this is founded on agnosticism and it is therefore unsuitable as the basis of an effective practical social criticism.

In describing Dahrendorf's main theoretical stand on the relation of the individual and society, the author criticizes the arbitrary contrast of individual freedom with social determination according to the terms of Marx's view of the total man. The author proves that Dahrendorf's social and political stand, which is related to his faulty theory, is due to the unrealistic idealization of both the liberal social character and the pluralist power, structure entirely unrelated to true social liberty. According to the paper Dahrendorf's individualism and liberalism express the tendencies toward disintegration found in the German intellectual circles disillusioned by the totalitarianism of Nazism.

In considering the subsequent important questions of social theory the author recognizes the progressive character of Dahrendorf's neo-Marxist theory of class conflicts in relation to stratification theories. At the same time he emphasizes its shortcomings, dangerous pitfalls, calling attention to the hidden social-democratic biasedness of Dahrendorf's thesis of a "regulated class conflict" which both implies acceptance of the popular Marxian view of class conflict and expresses a bourgeois outlook by depriving class struggle of its essential revolutionary character.